

Branko Marušič

Slovinci na Primorskem med političnimi izbirami (1848–1918)¹

Pomladi leta 1848 je v podporo volitvam v frankfurtski parlament, takrat v Trstu živeči, slovenski pravnik dr. Karel Lavrič – tri leta pred tem je kot takrat eden redkih Slovencev promoviral na univerzi v Padovi – razmišljal v članku *Das Königreich Illyrien und der deutsche Bund* o usodi Trsta in sosednjih ozemelj. Bodočnost je le v povezavi z Nemčijo, ki mora dobiti v Trstu najboljši gospodarski stik s Sredozemljem. Trst tudi nima bodočnosti v neki jugoslovanski državni skupnosti. Povezava z Nemčijo mora omogočiti, “da bo nam Slovanom narodnost zakonsko zagotovljena in da nam ne bo onemogočeno, da bi se na narodni podlagi duhovno izgrajevali, potem v resnici, želimo popraviti napake naših prednikov in proslaviti našo mater Slavo.”² Sedemdeset let kasneje, v zadnjem letu prve svetovne vojne, je slovenski socialdemokrat dr. Henrik Tuma – zaradi vojne je tudi on tedaj živel v Trstu – razmišljal o bodočnosti Trsta: “Povezovanje Trsta z Italijo ločuje Avstrijo in Nemčijo od Jadranskega morja in daje Italiji prost vstop na Balkan. Skupnost južnoslovanskih držav brez Trsta je telo brez pravega krvotoka.”³

Sedemdeset let ločuje v duhu državnopravnega programa zasnovani izjavi vodilnih slovenskih politikov na Primorskem. Dr. Lavrič je leta 1848 z navedenimi pogledi, tudi na vlogo Slovencev ob Jadranu, prvič nastopil v javnosti in je bil tedaj tudi med primorskimi Slovenci bolj osamljen. Dr. Tuma pa je imel, sedemdeset let pozneje, že četrto stoletja javnega delovanja, najprej v liberalni in nato v socialdemokratski stranki. Slovenska politična misel se je v teh desetletjih razvijala, se krepila in vstopala celo v mednarodne odnose. Po sedemdesetih letih so se spremenile tudi evropske politične razmere. Za našo razpravo pa so pomembnejši politični in družbeni premiki, ki so se izvršili tudi v habsburški monarhiji, a kar je s slovensko politiko na Primorskem še posebej povezano, je narodnostno vprašanje v Avstriji. Ostajalo je nerešeno, kljub poskusom, da bi se rešilo na podlagi ustavnih in zakonitih poti že od takrat dalje, ko se je prvič pojavilo v javnosti.

Obe izjavi sta značilni za razvoj slovenske politike v takratni upravni enoti Avstrijsko Primorje med leti 1848–1918. Te značilnosti moremo strniti v nekaj ugotovitev. V tej upravni enoti avstrijske države je bilo politično gibanje Slovencev sestavni del političnega življenja Slovencev vobče in tako se je tudi pri njih politična aktivnost v večji ali manjši meri podrejala smernicam in vsebini slovenskih državno pravnih programov, ti so obsegali predvsem “načrte zedinjene Slovenije,”⁴ jugoslovanske programe ter različne programe za celo

¹ Referat s tretjega zasedanja slovensko-avstrijske komisije Država-dežela-narod-pokrajina 1848–1918 (Ljubljana 27.–29.10.1999). Za objavo na tem mestu je bil dopolnjen.

² “... dass uns Slaven die Nationalität grundgesetzlich gesichert wird, und wir nicht verhindert werden uns auf volksthümliche Weise geistig zu bilden, denn in der That, wir wollen die Fehler der voralter Sühnen und unsere Mutter Slava zu Ehren zu bringen” (Laibacher Zeitung 27.4.1848, n. 51).

³ “Die Zuweisung Triests an Italien schneidet Österreich-Deutschland von der Adria ab und gibt zugleich Italien den freien Zutritt auf den Balkan. Eine südslawische Staatengruppe ohne Triest ist ein Körper ohne regelmässigen Blutkreislauf” (članek “Triest” v reviji Der Kampf 11/1918, 619).

⁴ O zahtevi zedinjene Slovenije in o slovenskem programu so lahko primorski Italijani izvedeli tudi iz uradnega tržaškega lista (L'Osservatore Triestino 27.6.1848, šte. 64). Povzetek tega poročila v Demokraciji (24.9.1954, šte. 39) napačno pripisuje peticijo graških Slovencev (26.5.1848) tržaškim.

Avstrijo, delane seveda s slovenskega stališča.”⁵ Na Primorskem je bilo po letu 1848 slovensko politično gibanje v vzponu, z izjemo desetletja 1850–1860. Soseščina z italijanskim prostorom, ki se je od leta 1848 združeval v državno celoto, je pri Slovencih, zlasti onih na Primorskem, vzbujala nenehno čuječnost. Politične sile, ki so združevanje Italije vodile, so seveda v svoje načrte vključevale tudi avstrijske Italijane poleg tega pa so zastavljale tudi vprašanja, kako nastajajoči državi zagotoviti strateške meje, te pa naj bi vključevale tudi ozemlja, na katerih so živeli Slovenci. Slovenci so temu nasprotovali z zahtevo po združenju Sloveniji. Toda takšno napeto slovensko(slovansko)-italijansko soočanje je imelo poleg te zunanje, še notranjo avstrijsko podobo, ko so Italijani na Primorskem želeli ohranjevati njih družbeni položaj, slovenska stran pa ga je s svojim programom političnega delovanja pričela ogrožati. Slovenska politika je posebno pozornost namenjala tudi Trstu (in morju) in gospodarskemu prostoru, na katerega je imelo tržaško pristanišče posreden in neposreden vpliv. Od tod so zrastle načrti o različnih gospodarskih in političnih povezavah tudi v povezavi z globalno razširjavo slovenskega političnega položaja. In še zadnja značilnost. Na Primorskem, se pravi v Trstu, na Goriškem in v Istri, niso bili Slovenci nikdar združeni v nekem enotnem političnem gibanju, pač pa so se organizirali znotraj posameznih dežel. Nazadnje pa je potrebno omeniti še problem istrskih Hrvatov, ki so se domala vso drugo polovico 19. stoletja povezovali s slovenskim političnim gibanjem v Trstu. Močna srbska kolonija v Trstu, hrvatski, zlasti dalmatinski priseljenci in bližina hrvatske Istre so prispevali k vzdušju južnoslovanskih povezav, ki jih je bilo zaznati še pred letom 1848, ne le pri tržaških Slovanih, marveč na svoj način tudi pri Italijanih, saj so temeljile predvsem na kulturnih in gospodarskih izhodiščih.

Vsem tem značilnostim sledimo od leta 1848 dalje, ko so se pojavili prvi poskusi političnega delovanja. V letu 1848 so primorski Slovenci nastopali ločeno. V Trstu se je ob začetnih pobudah posameznikov (dejavnost Ivana Blažirja) kot formalni nosilec ob koncu leta 1848 pojavilo *Slavjansko društvo*, njegov namen je “dvignjenje slavjanstva v Avstriji”⁶ po načelih svobode, enakosti in bratstva pa tudi podpora cesarstvu in prestolu. Zvestoba monarhiji pa je pomenila posredni odgovor na namige sardinskega kraljestva, ki je par mesecev pred tem s svojim ladjevjem blokiralo tržaško pristanišče. Zvestoba Avstriji je potemtakem pomenila nasprotovanje risorgimentalni ideji. Nanjo so se odzivali tudi Italijani, ki so živeli v Avstrijskem Primorju, zlasti pa istrski. Istrskih Italijanov niso vznemirjali le revolucijski dogodki v Italiji, pač pa tudi razmere v avstrijski monarhiji, povezane tudi z upravnimi razmerami, ko so se pojavljali načrti o upravnem združitvi Istre s Kranjsko ali zahteve hrvaškega sabora o združitvi Istre s Hrvatsko.⁷

Podobno je bilo tudi v Gorici, kjer so tamkajšnji Slovenci ustanovili *Slavjansko bravno društvo*. Društvo je v naslovu sicer poudarjalo svoj kulturni namen, a se v svojih pravilih ni izognilo političnim temam. Iz njegovega kroga je izšla pobuda za podpisovanje vseslovenske peticije za združeno Slovenijo: “da bi se v treh gubernijah: ljubljanski, graški in teržaški raztreseni Slovenski narod v eno kraljestvo pod imenom ‘Slovenija’ s svojim dežel-

⁵ Vasilij Melik, Slovenski državnopravni programi 1848–1918. V: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, 67.

⁶ Slavjanski rodoljub. Faksimile vseh šestih števil iz leta 1849. Trst 1971, 4.

⁷ Darko Darovec, Oris državnopravnih vidikov italijanskega, slovenskega in hrvaškega razmerja v Avstrijskem Primorju sredi 19. stoletja. V: Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana 1995, 99.

nim zboram sklenil”.⁸ Prošnja je govorila še o uvedbi slovenskega jezika v urade in v šole ter da se Slovenija ne združi z nemškimi deželami.

V Istri pa tamkajšnji Slovenci niso bili formalno organizirani, vendar so tudi iz njihovih vrst prihajale spodbude, kot je bila spomenica (24.1.1849) prebivalcev župnij Osp, Loka, Kubed in Tinjan zoper državnozborskega poslanca Antonia Madonizzo, ki si je prizadeval “poitalijančiti vse Slované v omenjenem koprskem okraju.”⁹ V tem opozorilu lahko slutimo odmev na anonimno opozorilo *Slovenec Istranom* (26.6.1848), ki ga je v slovenščini objavil tržaški uradni list: “ako bi se vi Italijanom u roke dali, bi vam leti prišli in bi vam u školah in pisarnicah ali kancelijah vse talijanski napravili.”¹⁰

Leto 1848 je v bistvu opozorilo na vse tiste značilnosti in okvire, v katerih se je odvijala slovenska politika na Primorskem do konca habsburške monarhije. Te pa so bile težavno sožitje Slovanov in Italijanov na Primorskem, stremljenje Slovencev, da bi se administrativno združevali, da bi bili tako močnejši v obrambi zoper Italijane in zoper germanstvo ter si pridobili jezikovne pravice. Takrat se med Slovenci še ni širila zamisel o močni gospodarski razvitosti kot odločilnem pogoju za doseg političnih pravic, gospodarski problemi so se načrtovali ali pa se skušali reševati na deželnih, še bolj pa na krajevnih ravneh.

Že leta 1848 so se ustvarjale polemike – kot del političnih programov – komu pripadajo na Primorskem mesta, ki so bila večinsko italijanska: ali slovanski okolici ali pa se okolica ravna po večini mestnega prebivalstva. Če je leta 1848 Italijan Graziadio Isaia Ascoli sodil, da si morajo Slovenci na Goriškem narediti svoj center izven Gorice, ki je sicer italijansko mesto, pa mora biti vendar naklonjeno sporazumevanju in tolerantnosti, je Slovenec Andrej Winkler sodil, da živi Gorica od slovenske okolice in imajo ti do nje tudi svoje pravice.¹¹ Tako se je pričelo razpravljanje o razmerjih med mesti in podeželjem, o razmerju, ki je bilo in je še vedno eno ključnih za razumevanje zgodovine Avstrijskega Primorja v obravnavanem času. Odnos med mestom in okolico je bil pravzaprav problem, ki ga je bilo srečati še kje na Slovenskem in se tudi vprašanje Trsta “po svojem tipu ne postavi kot nekaj izjemno novega.”¹² Posebnost Trsta pa je bilo razmerje do avstrijske države, ki naj bi po zagovornikih tržaškega municipalizma temeljilo na zavezništvu in ne na priznavanju podložništva monarhiji (“Meščani Trsta, ne da bi bili podložniki Avstrije”¹³).

Naslednja prelomnica nastopi po letu 1860 z uvedbo parlamentarizma v habsburški monarhiji. Primorske dežele slede zgledom, ki prihajajo iz osrednjih predelov Slovenije. Sicer pa je najbolj vidno pokazalo spremembe in novosti zastopstvo Slovencev tudi v deželnih zbora na Primorskem. V Istri je minimalno, le številčno nekoliko bolje je v Trstu, vendar tudi v Gorici nimajo Slovenci večine, kljub temu, da so v deželi večinsko prebivalstvo. Narodno gibanje spremlja najprej ustanavljanje bralnih društev, imenovanih čitalnice. Prvo tako društvo na Slovenskem sploh se pojavi na začetku leta 1861 v Trstu, zelo močno se razširijo društva po Goriškem, nekoliko manj in kasneje v Istri. V takih središčih se

⁸ Stane Granda, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo*. Ljubljana 1999, 522–527.

⁹ Stane Granda, *Prepir o nacionalni in državnopravni pripadnosti Istre v revolucionarnem letu 1848/49*. V: *Zahodno sosodstvo*. Ljubljana 1996, 48.

¹⁰ *L' Osservatore Triestino* 5.7.1848, šte. 80.

¹¹ Branko Marušič, *O razmerju med slovenskim in italijanskim političnim gibanjem na Goriškem in v Trstu v letih 1848–1849*. Goriški letnik 4–5/1977–1978, 35–49.

¹² Janko Pleterski, *Trst v slovenski politični misli do prve svetovne vojne*. V: *Zahodno sosodstvo*. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne. Ljubljana 1996, 190.

¹³ Giorgio Negrelli, *Dal municipalismo all'irredentismo: Appunti per una storia dell'idea autonomistica di Trieste*. *Rassegna storica del Risorgimento* 57/1970, 373.

goji narodna zavest, širše medkrajevne povezave, pa tudi meddeželne povezave med Slovenci. Tako je bilo 8. septembra 1862 na čitalniški prireditvi na dvorcu Zemono pri Vipavi prvo večje politično srečanje kranjskih in primorskih Slovencev.

V to navidez kulturniško delovanje vstopi kot prva preizkušnja leto 1866 z vojno, v kateri se Slovenci ob Soči prvič resneje zavedajo, da bi njih ozemlje lahko prišlo v mednarodno mirovno dogovarjanje in da bi bila lahko Soča mejna reka med Italijo in Habsburško monarhijo. Takrat postane del italijanske države s Slovenci naseljeno ozemlje ob reki Nadiži in njenih pritokih; do leta 1797 je bilo del Beneške republike, kasneje je sodilo v avstrijsko Lombardsko-beneško kraljestvo. Bolj kot kdaj postaja tedaj zrel čas za ponovni razmislek o združenju Sloveniji.¹⁴ Ta politični program trči na Primorskem na resna nasprotovanja pri Italijanih pa tudi zadržanost pri nekaterih Slovencih,¹⁵ ki svariijo pred netenjem mednarodnih nasprotij zaradi uveljavljanja želja za administrativno združitev vseh Slovencev. Taborski nastopi na Primorskem v letih 1868–1871, kot sestavni del gibanja, ki je obšlo slovenske dežele, niso prav nikjer postavljali vprašanja, če sodita Trst in Gorica ali pa kako istrsko mesto v združeno Slovenijo. Očitno je pripadnost reševalo stališče slovenske politike in javnosti, da sodijo mesta k podeželju, to pa je bilo v večji meri slovensko.¹⁶

Na slovenske zahteve je odgovarjala italijanska stran z zahtevo – ki pa ima svojo predzgodovino od leta 1848 oziroma 1849 dalje – po združitvi Trsta, Istre in Gorice v eno upravno telo, seveda v okviru Avstrije, računajoč pri tem na nespremenjeno nedemokratsko volilno zakonodajo, ki bi omogočala Italijanom še dalje politično premoč.¹⁷ Zamisel, ki jo je sprožil leta 1868 občinski svet v Umagu, je sprožila polemiko, propadla pa naj bi zaradi nestrinjanja tržaških Italijanov, o čemer govore pisma iz leta 1871 istrskega emigranta Cesareja Combija.¹⁸ V Avstrijskem Primorju je sicer živelo več Italijanov kot Slovencev ali Hrvatov, vendar je slovanska večina prevladovala, Hrvatje so imeli v Istri večino, Slovenci pa na Goriškem. Pri zahtevi o združitvi primorskih dežel so se Italijani posluževali podobne argumentacije kot Slovenci, t.j. strah pred germanizacijo in Slovani. Opozarjali so na negativni obstoj srednjeveških meja, ki ustvarjajo iz Tržačanov, Goričanov in Istranov, seveda italijanskega rodu, tri različna ljudstva.¹⁹ S postopnim umikanjem združene Slovenije kot vodila dnevne politike, se je umikal tudi predlog o združitvi primorskih dežel in dajal mesto bolj radikalnim rešitvam, ki so jih zagovarjali ideologi italijanskega nacionalizma na Primorskem (P. Valussi, C. Combi, P. Tedeschi itd.) in na katerih je slonela kasnejša aktivnost iredentizma. Narodnostni boj je bil neizbežen. Negotovost zaradi usode slovenskih ozemelj

¹⁴ V Ilirskem Primorjanu (7.10.1866, šte. 19) je najbrže France Cegnar zapisal v zvezi z avstrijsko politiko: "Njena velika korist bi bila, da združi ves slovenski narod v eno telo, ker tako bi jako močno bilo in ker je državi tako udano, bi bilo trden jez zunanjemu sovražniku. I to je veliko važnejše, ker ima slovenski narod v posesti kraje, ki leže na meji zunanji države, ki nikoli nij bila Avstriji prijetljica."

¹⁵ Svoje pomisleke je povedal Andrej Marušič iz Gorice na posvetu slovenskih politikov v Ljubljani 27. 9.1866 (Andrej Marušič, *Moja doba in podoba*. Gorica 1991, 109–113).

¹⁶ O Trstu piše dopisnik v Slovincu (10.11.1866, šte. 90, str. 362): "Pa v mestu samem je več kot polovica prebivalcev – slovenska, okolica pa, ki šteje 24 vasi, je vsa skoz in skoz slovenska: Terst stoji na zemlji slovenski" (Slovenec 10.11.1866, šte. 90, str. 362).

¹⁷ "Pozor tedaj! Primorski Slovenci, Italijani Vas hočejo odtrgati Sloveniji, hočejo Vam vzeti narodnost in ž njo tudi upanje v boljo prihodnost. Izrecite odločno, da je združenje samo primorskih dežel krivica vsemu slovenskemu narodu, in protestujte krepko zoper take namere" (Slovenski narod 28.2.1871, šte. 24).

¹⁸ Giovanni Quarantotti, *Epistolario di Carlo Combi*. Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, 7–8/1980, 148–152.

¹⁹ Goriški liberalni list Isonzo (7.12.1872, šte. 98) je zapisal, da moramo "rompere per sempre quelle ridicole barriere che fanno del Triestino, dell'Istriano e del Goriziano tre popoli diversi."

ob Jadranu se je znova pokazala leta 1878 ob velikih evropskih političnih dogodkih. Slovenci na Primorskem so z javnimi izjavami neomajne zvestobe avstroogrski monarhiji odgovarjali predvsem na nacionalistične želje, te pa so bile zelo goreče, avstrijskih Italijanov.

Taborsko gibanje pa ni pomenilo le povečanja nacionalnih nasprotij na Primorskem, porazdelilo je tudi slovensko politiko. Predvsem na Goriškem so se začeli Slovenci od konca šestdesetih let dalje deliti na konservativce (klerikalce) in liberalce, skupini sta delovali vsaka s svojo lastno organizacijo (društvo, glasilo). Ob koncu leta 1875 sta se obe skupini združili in nato delovali v bolj ali manj trdni slogi do srede leta 1899, potem sta se na Goriškem politično ponovno razdelili. V Trstu so se Slovenci politično in formalno organizirali leta 1874 v društvu *Edinost*. Društvo, katerega člani so bili Slovenci iz okolice Trsta ter predvsem slovenski uradniki in trgovci iz mesta, je bilo narodnjaško in liberalno ter je bilo vse do nastanka politične organizacije slovenskih socialistov edino slovensko politično društvo v Trstu, ob nekaterih strokovnih in ob lepem številu kulturnoprosvetnih društev. Ko so v začetku 20. stoletja želeli svojo lastno organiziranost v Trstu vzpostaviti tudi krščanski socialci, jim poskus ni uspel. Istrski Slovenci (pa tudi Hrvati) so splošno delovali v tržaški *Edinosti*, šele leta 1902 so dobili skupno društvo, od katerega pa se je del Slovencev deset let zatem ločil. Politične in ideološke izbire Slovencev na Primorskem lahko povzamemo v ugotovitve, da je na Tržaškem prevladovala liberalna usmerjenost ob kasnejšem socialdemokratskem nastopanju, da je na Goriškem vladalo med liberalno smerjo in katoličani (klerikalci) precejšnje ravnovesje, Istra pa se je izkazovala v nekem slogaštvu, ki pa je imelo močnejše klerikalne oziroma katoliške poudarke. Socialni demokrati niso takrat niti na Goriškem niti v Istri odigrali kake odločilnejše vloge.

Slovincem se na Primorskem ni uspelo nikoli politično združiti, niti takrat ne, ko so delovala na Tržaškem in Goriškem enotna slogaška društva, niti kasneje, ko so bili politično porazdeljeni; izjema so bili le socialni demokrati. Propadli so poskusi, da bi že od sedemdesetih let dalje dobili skupen političen časnik, prav tako ni uspel sestanek primorskih politikov v Nabrežini poleti 1879, da bi se predvsem goriški in tržaški Slovenci dogovorili za skupno javno in politično nastopanje. Pač pa so se od časa do časa pojavljala trenja, ker so na primer Goričani očitali tržaški *Edinosti*, da se povezuje s tržaško vlado ali pa Tržačani Goričanom, da jim primanjkuje liberalnih idej.

V začetku sedemdesetih let so Slovenci pomislili na južnoslovanske zveze in dr. Lavrič, ki smo ga omenili na začetku, je potlej reševanje slovenskega problema spoznaval izključno v južnoslovanskih povezavah. Trst je bil prav zaradi svoje gospodarske aktivnosti in zaradi v Trstu živčih predstavnikov različnih slovanskih narodov primerno žarišče takih povezav. Tržaški slovenski list *Primorec* je leta 1871 povezal Trst z reševanjem slovenskega in jugoslovanskega vprašanja: "Trst mora priti v naše roke in postati novčni vir za nas in celo Jugoslavijo. Živela Jugoslavija!" ali pa: "Mi pa hočemo Jugoslavijo obstoječo iz vsih jugoslovanskih dežel, pod habsburško dinastijo, popolnoma ločeno od Ogrov in Nemcev."²⁰ Tudi kasneje so se take in podobne zamisli še pojavljale (na primer Fran Podgornik l. 1889). Trst, ki ni bil sicer nikoli samo problem slovenske politike na Primorskem, se je čedalje bolj vgrajeval v zavest vseh Slovencev.

V osemdesetih letih pa je nastopil že nov vidik, ki je še bolj podkrepil take zamisli in še bolj opredelil jugoslovansko državnoopravno orientacijo. Gre za premike na področju gospodarstva, ko se slovenske zamisli prejšnjih let uresničujejo in se tesno povezujejo z razvojem tržaškega pristanišča in tržaškega gospodarstva. Trst naj postane središče slo-

²⁰ *Primorec* 15.1.1871, štev. 2; 5.2.1871, štev. 3.

venskega gospodarskega razvoja, kasneje z načrtovanjem univerze, pa celo veliko slovensko kulturno središče. Slovenci na Primorskem začenjajo ustanavljati lastno gospodarstvo, asimilacija Slovencev v mestih, predvsem v Trstu, pojema in krepi se tudi gospodarska moč podeželja, kljub kriznim razdobjem.²¹ V Trstu in Gorici si Slovenci organizirajo lastno šolstvo, potem ko mestna oblast najde razne razloge, da slovensko šolsko mrežo ovira. Krepi se društveno življenje in spremenjene razmere pripeljejo v Gorico in Trst tudi intelektualni sloj, kar se zrcali v založništvu, časnikarstvu, v gledaliških prizadevanjih in ne nazadnje tudi v znanosti.

Nove izzive slovenski politiki na Primorskem prinaša novo stoletje. Ne najpomembnejša, a vendar značilna je odločitev Jugoslovanske socialdemokratske stranke, da si izbere Trst za središče svojega političnega delovanja. Zaradi zapletenih razmer na Hrvaškem se tudi na Slovenskem dvigne leta 1903 val demonstracij v podporo Hrvatom. Prav zato pričakujejo tvornici "novega kurza" hrvaške politike, da se bodo v politično gibanje, ki naj bi v borbi zoper nemški imperializem povežalo Hrvate, Srbe, Slovence in tudi nacionalistične Italijane, vključili Slovenci. Toda, ker je bilo sodelovanje Italijanov pogojevano z delitvijo vplivnih območij v Avstrijskem Primorju na škodo Slovencev in istrskih Hrvatov, se za tako sodelovanje niso odločili. Tudi ni uspel sporazum med tržaškimi Slovenci in Italijani leta 1904 o reševanju šolskih problemov v Trstu, seveda tudi italijanske univerze, ki je bilo tedaj vprašanje izrazito politične naravnosti.

Trst je nenehni izziv na slovenske politike v Trstu, na Primorskem in drugod po Slovenskem. Henrik Tuma opozarja leta 1907 na usodo mesta zaradi nakan nemškega in italijanskega imperializma, rešitev je morje: "Slovenske pokrajine, hrvatsko Primorje in Dalmacija, združene v trgovini in na morju, morejo tudi same ustaviti se germanskemu in italijanskemu prodiranju in tako postanejo zastavonoše jugoslovanske ideje."²² Oglašajo se tudi drugi slovenski politiki in publicisti, tudi kot odgovor na pisanje in dejanja italijanske strani. Na ne ravno velik odmev naleti pri Slovencih Vivantejeva analiza o jadranskem iredentizmu (*L'irredentismo adriatico*. Firenze 1912).²³

Ob Trstu pa se je na svoj način razvijala, gospodarsko sicer manj, a kulturno za Slovence zelo pomembna Gorica. Ugotovitev: "Ni daleč čas, ko se posloveni tudi glavno mesto Goriške, Gorica,"²⁴ je kazala na poseben razvoj mesta, na njeno slovenizacijo, kar pa je prekinila prva svetovna vojna. Gorica je bila pomemben kulturni center za Slovence z razvito osnovnošolsko in srednješolsko mrežo, z založniško dejavnostjo in splošnim kulturnim delovanjem, ki se je učinkovito širilo tudi na podeželje.

Prva svetovna vojna je znova postavljala izbire. Najbolj odločni so bili socialisti, slovenski in italijanski, ki so pred začetkom vojne z Italijo podali izjavo, da obsojajo vojne in nacionalistične težnje, ki so do vojne privedle in glede Trsta izjavili, "da se Trst z okolišnjim ozemljem izreče za samostojno svobodno samoupravno mesto, Trstu je pridružiti toliko

²¹ Času ustreza je sodba, ki jo je Slovenski narod (2.11.1909) zapisal v daljšem članku *Neznani Trst*: "Gospodarski razvoj in naraščanje neitalijanskega prebivalstva, to sta največji nevarnosti za Italijane v Trstu. Čim bodo neitalijanski elementi po številu vsaj enaki Italijanom in dobili v gospodarskem oziru premoč, bo sedanjemu absolutnemu gospodstvu v Trstu konec, tudi če bo mesto še nekaj časa izgledalo, kakor bi bilo italijansko in bo še prevladovala italijanska kultura."

²² Henrik Tuma, *Jugoslovanska ideja in Slovenci*. Gorica 1907², 27.

²³ Na primer omemba Vladimirja Knafliča v *Vedi* (2/1912, 435): "Vivante priznava: Slovenci so na pohodu! Italijanom odpira oči, je njihov kulturni delavec prve vrste in nam je zato nevaren. Le iz splošno etičnega stališča ga moramo pozdravljati: Govori resnico."

²⁴ Henrik Tuma, *Jugoslovanska ideja* ..., 11.

ozemlja, da bo prostora za poln gospodarski razvoj in da se ustanovi med obema narodoma, italijanskim in slovenskim, pariteta.”²⁵ Tako stališče je vse do konca vojne in še malo pozneje ohranila le peščica socialistov, večino, tako Slovencev kot Italijanov, je premamilo drugačno reševanje tržaškega vprašanja, tako, ki je sledilo narodnostni koncepciji. Primorski politiki so se vključili v deklaracijsko gibanje, kasneje v delo Narodnih svetov in v reševanje problemov, ki so jih prinesli prevratni dnevni ob koncu vojne. Henrik Tuma, ki je skozi celo leto 1918 vodil diskusije o Trstu – eno izmed teh smo spoznali na začetku tega prispevka – je vztrajal na internacionalistični in marksistični osnovi reševanja, ker je sodil, da niti italijanska in niti jugoslovanska meščanska politika ne bosta sposobni rešiti problema, zato “naj bi Američani in Angleži prevzeli industrijsko, finančno in trgovinsko organizacijo tega emporija v svoje roke, internacionalizirali Trst med italijansko in jugoslovansko državo in zagotovili Trstu demokratično in svobodno ustavo.”²⁶

Na Goriškem je ob koncu vojne tamkajšnji Pokrajinski odsek Narodnega sveta v imenu jugoslovanske države prevzel oblast nad slovenskim delom Goriško-Gradišanske in nad njenim glavnim mestom. Prevzem oblasti ni imel nobene formalnopravne veljave in to dejanje je kmalu uničila italijanska okupacijska vojaška oblast. V Trstu je Krajevni narodni svet postal član odbora za javno blaginjo (Comitato di salute pubblica). Tudi njegovo delovanje je prenehalo s prihodom italijanskih čet v Trst.

Slovenska politika na Primorskem je bila tako, ob koncu vojne in ob koncu Avstro-Ogrske, postavljena le pred eno izbiro, ki jim je bila najmanj po volji – italijansko okupacijo. Toda prav to spoznanje in dejstvo jih je napotilo k iskanju novih izbir, še pred tem pa so vsa pričakovanja položili v odločitve mirovnih konferenc. Kmalu po prihodu italijanske vojske v Gorico je tamkajšnji Pokrajinski odsek Narodnega sveta v jasnem proglasu sodil: “Povdarjati je treba, da s tem pripadnost naše dežele za bodočnost ni odločena. Temveč da o tem odloči, kakor naravno, mirovna pogodba, ki se sklene na mirovnem kongresu. Tej pogodbi se bodo morale vse stranke miru ukloniti, ker smo prepričani, da bo s to pogodbo za vedno zagotovljeno mirno sožitje narodov celega sveta.”²⁷ Podobno upanje je izrekel zadnjega novembra leta 1918 tržaški slovenski dnevnik *Edinost*: “Kam da pripada Trst, o tem spregovori svetovna konferenca zadnjo besedo...”²⁸

Riassunto

Gli orientamenti politici degli Sloveni nel Litorale Austriaco (1848–1918)

Branko Marušič

La vita politica degli Sloveni nel Litorale Austriaco (Gorizia–Gradisca, Trieste e Istria) negli anni 1848–1918 fa parte integrale dello sviluppo politico sociale nelle altre *Länder* slovene dello stato asburgico, sebbene è fortemente influenzata dal secolare vicinato italiano. La presenza delle due entità nazionali, con il proprio programma politico diverso, crea una situazione particolare, basata soprattutto sul rapporto

²⁵ Henrik Tuma, *Iz mojega življenja*. Ljubljana 1997², 347.

²⁶ Henrik Tuma, *Iz mojega...*, 374.

²⁷ Goriška straža 9.11.1918, štev. 10.

²⁸ Milica Kacin Wohinz, *Tržaški slovenski socialisti v letu 1918. V: Slovenski in italijanski socialisti na Primorskem 1900–1918: Socialisti sloveni e italiani nel Litorale*. Ljubljana–Trst 1979, 11.

città-campagna che rappresenta, seconda la storiografia slovena, il problema di base per la comprensione dello svolgimento delle vicende storiche nel Littorale Austriaco durante il periodo trattato. Con il risveglio dell' idea nazionale slovena gli italiani vedono in pericolo la loro tradizione storico-culturale. Questo risveglio come fautore del programma politico sloveno rappresenta anche un pericolo anche per la realizzazione dell' idea risorgimentale italiana. Gli Sloveni del Litorale hanno operato per una Slovenia unita ed avevano anche una loro visione del come e perchè unire amministrativamente le terre degli Slavi del sud. I cambiamenti che si sono seguiti dopo la prima guerra mondiale sono stati accettati da parte degli Sloveni con grande delusione.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejšje zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljanje zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo, tudi večino starih letnikov, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120, faks: 200 3160. Naprodaj je tudi v vseh večjih slovenskih knjigarnah.